

Inga Arlauskaitė

Lietuvos resursų naudojimas sovietinės (okupacinės) kariuomenės poreikiams

I. ŽEMĖS SKLYPŲ SKYRIMAS KARINĖMS REIKMĖMS

Vienas svarbesnių vietos valdžios santykių su karine apygarda aspektų ypatingai priklausė nuo galimybių patenkinti gyvenamojo ploto ir kitų patalpų bei kariniams daliniams reikalingos žemės poreikius. **Kariškių poreikiai priklausė ir nuo bendros sovietinės karinės doktrinos, pagal kurią buvo perdislokuojami daliniai, kuriami nauji kariniai objektai (tarp jų ir branduoliniai) ar priešingai – vykdomas karinių dalinių likvidavimas ir karininkų demobilizavimas.**

Pasibaigus II pasauliniam karui Lietuvos teritorijoje buvo sutelktos itin gausios karinės pajėgos, nors archyvinių žinių apie jų kiekybę Lietuvos archyvuose nėra. 1945 m. Lietuvos teritorijoje kariniai daliniai buvo išdėstyti vadovaujantis karo meto tvarka, kuomet civilinė valdžia turėjo tenkinti visus kariškių poreikius. Kariškiams įsirengti kareivines buvo užleidžiamos švietimo įstaigos, bet kurios negyvenamos ar gyvenamos patalpos. Jei prireikdavo – gyventojus iškeldindavo.

Remiantis stalinine karine doktrina Lietuvoje dislokuotiems kariniams daliniams buvo keliamos užduotys būti pasirengus kariniams veiksams nuolat tobulinant savo karinį pasirengimą. Tam reikėjo Lietuvoje laikyti ne tik gausias karines pajėgas, bet ir skirti žemes poligonams, šaudykloms.

Didžiausios problemos iškildavo kuomet reikėdavo spręsti **žemių skyrimo** kariniams poligonams klausimą. Kariškių reikalavimai nebuvo adekvatūs Lietuvos galimybėms – reikalavimai skirti dešimtis kvadratinių kilometrų žemių poligonams atrodė lyg čia būtų negyvenama teritorija. Be to, visoje Lietuvos teritorijoje sovietinei armijai reikėjo įsirengti aerodromus.

Nuo 1953 m. Lietuvos SSR siekė kuo tiksliau sutvarkyti kariniams daliniams priklausiusių žemės sklypų teisinius dokumentus, nevengdama pasiūlyti ir alternatyvų sovietinės armijos žemės poreikiams tenkinti. Bet siūlomos alternatyvos dažniausiai buvo susijusios ne su gyventojų poreikiais, o valdančiosios nomenklatūros ir Lietuvos SSR ūkiniais poreikiais. Stengtasi vertingų medžioklės plotų ir vertingesnių miškų neatiduoti, siūlant kai kuriuos karinius objektus perkelti į kitus rajonus „ne tokius vertingus žemės ir miškų ūkiui“.

Nepaisant pavienių vietinės valdžios bandymų prieštarauti arba pasyviai netenkinti pareikštų reikalavimų skirti žemės plotus kariniams daliniams, reikalaujama

žemė vienokiom ar kitokiom sąlygom vis vien buvo skiriama, gyventojai buvo išskeldinami (sutikimo buvo atsiklausama, bet tai daugiau lietuvių paliekamų sodybų ir persikėlimo išlaidų derinimą, nes išsikeldinti bet koku atveju reikėjo). Žemė buvo skiriama bet kur - ar tai būtų Rūdninkų giria aviacijos poligonui, ar Raseinių apylinkėse kurtam kariniam aerodromui, ar vaizdingos šalia Klaipėdos esančios Karklės apylinkės, Kuršių Nerijos miškas ar Palangos apylinkės „specobjektų“ statybai.

1963 - 1986 metų laikotarpiu Sovietų Sąjungoje vykę karinės doktrinos pasikeitimai daugiausiai priklausė nuo tarptautinės padėties ir santykių komunistų partijos viršūnėlyje. N. Chruščiovo komplikuočių santykių su kariuomene periodą pakeitė L. Brežnevo laikotarpis, kartais vadinamas sovietų kariuomenės aukso amžiumi karinėms struktūroms skiriamų lėšų atžvilgiu. Septintojo dešimtmečio pradžioje pagrindiniai kariniai daliniai jau buvo dislokuoti Lietuvos teritorijoje, visa kariuomenės išdėstymo sistema vėliau praktiškai nesikeitė. Pagrindinis kariuomenės vadovybės tikslas jau buvo ne naujų karinių poligonų, dalinių įsteigimas, o tobulinti, plėsti, perkelti dalinį į tinkamesnę karinėms reikmėms vietą, statyti naujus karinius objektus. Tokiu būdu pasikeitė ir sovietinės kariuomenės poreikiai bei naudojamų Lietuvos resursų spektras - nuo didelių žemės plotų iki prašymų suteikti leidimus specialiųjų objektų statyboms, miškų kirtimui, karinių dalinių teritorijos išplėtimui.

1971 m. SSSR Gynybos ministerija priėmė nutarimą pervesti Civilinės gynybos dalinius į karinių apygardų tiesioginį pavaldumą. Karinių dalinių pertvarkymo ir jų perkėlimo procesas sukūrė naujų kariuomenės poreikių tenkinimo Lietuvos resursais problemų - nuo žemės sklypų skyrimo pereita prie jų eksploatacijos klausimų. Dalinių sujungimas reikalavo jau esančių karinių dalinių žinioje teritorijų išplėtimo, naujų gyvenamųjų, techninių patalpų išskyrimo. Dėl šios priežasties karinių dalinių kreipimuose vis dažniau pasitaikydavo prašymai išskirti tam tikras patalpas, lėšas karinių pastatų statyboms ar kapitaliniam remontui, taip pat prašymai suteikti leidimus specialiųjų karinių objektų statyboms. Kaip jau minėta, Pabaltijo karinės apygardos reikalavimai dažnai būdavo nepagrįsti, neadekvatūs LSSR galimybėms.

Pats ryškiausias sovietinės okupacijos aspektas – karinė gamtonauda buvo ypač intensyvi ir pavojinga. Plečiantis karinės gamtonaudos teritorijoms, jokių ekologinių reikalavimų nebuvo keliami. Vietų kariniams objektams parinkimą lėmė tik karinės strategijos poreikiai, kol karinių teritorijų plotas Lietuvoje užėmė apie 55 400 ha. Didžiausi žemės plotai buvo skirti 1945 m. – 23587 ha, 1946 m. – 5449 ha, 1947 m. - 12 417 ha. Įrengiant karines bazines, sunaikinti dideli dirvožemių plotai, pašalinti visi želdiniai, sukurtas dirbtinis reljefas. Pažeistuose plotuose dirvožemis persisunkęs naftos produktais, sunkiaisiais metalais, užterštas radioaktyviais elementais. Bet apie tai Lietuvos SSR vietos valdžia su kariškiais nepolemizavo ir pretenzijų nekėlė, nors

įvairiais metais kariškiams tiesiogiai buvo priskirta 0,9-1,3 proc. krašto teritorijos, o įvairiomis formomis okupacinė kariuomenė naudojo apie 6 proc. Lietuvos ploto. Svetima sovietinė kariuomenė Lietuvoje 49 metus laikė užėmusi 68 tūkst. ha žemės, daugiau nei 1 proc. jos teritorijos.

II. LIETUVOS RESURSŲ NAUDOJIMAS KARIUOMENĖS SOCIALINIŲ POREIKIŲ TENKINIMUI

Karinės struktūros nederindavo savo dislokavimo vietų su vietine civiline valdžia. Todėl patalpų kariniams daliniams ir butų karininkams poreikiai beveik visą laiką buvo nepatenkinami ir nuolat kildavo konfliktinės situacijos su vietine valdžia. Patalpų skyrimas Pabaltijo karinėje apygardoje dislokuotų trijų armijų (6-oji ir 11-oji gvardijos armijos ir 15-oji karo aviacijos armija) kariškiams buvo nuolatinis vietos valdžios „galvos skausmas“. Pagal nusistovėjusią tvarką, iškilę sunkumai buvo sprendžiami tarpininkaujant Lietuvos SSR Ministrų Tarybai, tačiau lemiami nutarimai buvo priimami Maskvoje. Pabaltijo karinė apygarda 1946 m. gegužės – liepos mėn. Lietuvoje perdislokavo karinius junginius ir dalinius. Tai sukėlė dar daugiau problemų vietinei valdžiai tenkinant kariuomenės apgyvendinimo poreikius. Vietinė valdžia nelaukdama perdislokavimo pabaigos perimdavo atsilaisvintus butus. Kariniai daliniai buvo perdislokuoti ten, kur dėl praūžusių karo veiksmų nebuvo pakankamai gyvenamojo ploto ir civiliams poreikiams tenkinti. Vien tik Tauragėje vietoje 119 gvardijos šaulių divizijos dislokavus 71 gvardijos divizijos du pulkus - pareikalauta 140 butų karininkams. Politinis ir ideologinis kontekstas neleido kariškių poreikių nustumti į antrą vietą. Buvo reikalaujama grąžinti ir Lietuvos kariuomenės turėtas, bet vietinės valdžios civiliniams poreikiams naudojamas kareivines (pvz. Amatų mokyklos užimtas Kėdainių kareivines). Jas sovietinės ginkluotosios pajėgos laikė savo nuosavybe. Kaip ir kiekvieną butą, kuriame bent vieną kartą buvo apgyvendinta karininko šeima. Po antrojo pasaulinio karo, sovietinei kariuomenei įsitvirtinant Lietuvos teritorijoje butų skyrimo karininkams klausimas buti itin opus. Sovietinė vietos valdžia karo nualintame krašte paprasčiausiai neturėjo resursų patenkinti net civilių gyventojų būsto poreikio, nekalbant apie sovietinės kariuomenės griežtus ir nesibaigiančius reikalavimus.

Tuo metu sovietinei kariuomenei atsirasdavo vis naujų poreikių - organizuoti šaukiamųjų karinę įskaitą (nuo 1948 m.), organizuoti savanoriškų draugijų armijai, aviacijai ir laivynui remti darbą steigiant mokomuosius centrus, mokyklas ir klubus (nuo 1949 m.). Nei karinės žinybos, nei LSSR ministerijos apskrityse neskyrė jokių lėšų trūkstamų statinių statybai. Mėginta problemas spręsti pasinaudojant 1948-1949 m. ištremtų valstiečių turtu. Kariniai daliniai reikalavė jų turėtus namus išrinkti ir perkelti į karinių dalinių teritorijas karininkams apgyvendinti. **Galutinai kariškių**

privilegija be eilės gauti butus buvo įtvirtinta 1950 m. Nuo tol dešimtadalis pastatomo gyvenamojo ploto, visi iki tol karininkams skirti butai turėjo būti perduoti SSRS Ginkluotųjų pajėgų ministerijai, o iš karinėms žinyboms priklausiusių gyvenamųjų namų turėjo būti išskeldinti visi civiliai.

Po butų „dešimtinės“ įvedimo kariškių poziciją savo poreikių tenkinimo atžvilgiu pasiekė. Jei iki tol kariškiai prašydavo skirti lėšas jų gyvenamųjų namų, kurie teisiškai priklausė vietinei valdžiai, kapitaliniam remontui, tai nuo 1951 m. kariškiai pradėjo įdėmiai registruoti kiekvieną naujai statomą ar rekonstruojamą namą (sieki gauti visus duomenis apie visas naujas statybas) ir reikalauti savo dalies pagal SSRS Ministrų Tarybos nutarimą. Armijos generolas I. Bagramianas netgi pareikalavo uždrausti vietinei valdžiai apgyvendinti naujus namus kol nebus gautos kariškių pažymos apie perimtą butų „dešimtinę“.

Bet vietos valdžia nevykdė sąjunginės valdžios sprendimo be išlygų. Kiekviena įmonė ar organizacija pradėjusi statyti savo darbuotojams gyvenamuosius namus nenorėjo jų atsisakyti kariškių naudai. Kariškiai turėjo nuolat priminti apie savo teises, kurias jiems suteikė Maskva Lietuvoje. 1951 m. iš 110 naujų butų gauta 24 ir buvo skaičiuojamas kiekvienas kvadratinis metras. Esant nedideliems statybos tempams ir butų „dešimtinė“ negalėjo patenkinti kariškių reikalavimų. Todėl sovietinės Lietuvos gyvenamųjų patalpų įsiskolinimas per visą okupacijos laikotarpį nuolat didėjo.

N. Chruščiovui atėjus į valdžią pasikeitus karinei doktrinai SSRS pradėtos karinės reformos mažinant ginkluotąsias pajėgas dar labiau aštrino socialines problemas. Tačiau kariuomenės institucinis vaidmuo tvarkant valstybės reikalus jau buvo sustiprėjęs ir tai stipriai atsiliepė kariškių socialinių poreikių tenkinimo problemų sprendime. Iš Maskvos siunčiamais SSRS MT ir SSKP CK nutarimais buvo proteguojamas atsargos karininkų įdarbinimas ir aprūpinimas gyvenamuoju plotu.

Kadangi dauguma atsargos karininkų siekė gyventi didžiuosiuose miestuose kariškiai reikalavo skirti vis daugiau ir daugiau butų. LSSR MT savo nutarimu nustatė kokią dalį naujų butų kiekvienas miestas turi atiduoti: Vilniuje ne mažiau 10 proc., Kaune ne mažiau 5 proc., Klaipėdoje ne mažiau 4 proc. Tai buvo papildomai nustatytas gyvenamojo ploto normatyvas prie visą dešimtmetį gautos butų „dešimtinės“. Įvesta naujų butų paskirstymo „dešimtinė“ leido kariškiams tik dalinai išspręsti savo socialines problemas vietos gyventojų sąskaita.

1963 metais Sovietų Sąjungos karinėje doktrinoje vyko didelės permainos. N. Chruščiovas siekė tolesnio ginkluotųjų pajėgų mažinimo, o karinis biudžetas buvo sumažintas 5 procentais. Kariuomenės mažinimo politika užsitęsė keletą metų, kas didino atleistų iš SSRS ginkluotųjų pajėgų atleistų karininkų skaičių. Tuo tarpu Lietuvos SSR jau turėjo karininkų aprūpinimo gyvenamosiomis patalpomis problemą. Nors karininkų, kuriems reikėjo butų dar nebuvo daug, bet respublika jau negalėjo labai

greitai patenkinti visų prašymų. Svarbiausia priežastis, dėl ko kilo sunkumų tenkinant kariuomenės gyvenamojo ploto poreikius buvo laisvų butų trūkumas.

Lėti statybų tempai, nuolat vėluojanti pastatų atidavimo eksploatacijai pradžia, didėjantys karinių struktūrų poreikiai (jeigu 1970 - 1974 m. karininkų ir jų šeimų apgyvendinimui buvo reikalaujama 29 tūkstančių kvadratinių metrų gyvenamojo ploto, tai 1975 - 1979 m. buvo planuojama išskirti jau 35 tūkstančius kv. metrų) nulėmė, kad aštuntajame dešimtmetyje pradėjo sparčiai didėti sovietinės Lietuvos gyvenamojo ploto įsiskolinimas SSRS Gynybos ministerijai. 1975 m. sovietinėje Lietuvoje jau buvo 910 karininkų ir praporščikų šeimų, atliekančių tarnybą Lietuvos SSR teritorijoje ir visiškai neaprupintų gyvenamosiomis patalpomis.

Gyvenamojo ploto skyrimo kariškiams klausimas svarbus ne tik dėl to, kad atskleidė sovietinės Lietuvos valdžios pasyvią poziciją santykiuose su karinės apygardos vadovybe ir SSRS Gynybos ministerija, bet ir dėl to, kad kariškių apgyvendinimas sovietinės Lietuvos teritorijoje turėjo ir tęstinių pasekmių, kurios labiausiai išryškėjo po Lietuvos nepriklausomybės atgavimo ir sovietinės kariuomenės išvedimo iš Lietuvos. Išvedus iš Baltijos valstybių buvusios SSRS okupacinę kariuomenę, jose liko gyventi dešimtys tūkstančių Rusijos karinių pensininkų - atsargos karininkų. Didžioji jų dalis - tai iš Rusijos - SSRS kilę karininkai, tik mažuma - sovietinėje armijoje tarnavę lietuviai, latviai ar estai. Lietuvoje Rusijos karinių pensininkų 1995 m. pradžioje buvo 9943 asmenys, o kartu su jų šeimomis nariais - apie 30 tūkst. asmenų. Taip visuomenėje susidarė tam tikra, gana skaitlinga asmenų grupė, kuri susiklosčius palankioms aplinkybėms galėjo atstovauti Rusijos interesams.

III. VIETOS RESURSŲ PANAUDOJIMAS SOVIETINĖS KARIUOMENĖS POREIKIAMS

Sovietinės kariuomenės poreikiai ir Pabaltijo karinės apygardos reikalavimai neapsiribojo vien prašymais ar reikalavimais aprūpinti sovietinės kariuomenės dalinius žemės sklypais, patalpomis bei butais kariškiams. Sovietinės Lietuvos valdžios žinioje buvo ir tokie kariuomenės aprūpinimo klausimai, kaip karinių komisariatų veiklos organizavimas, mobilizacinių priemonių rengimas, mobilizacinio rezervo sukūrimas, pašauktų į sovietinę kariuomenę asmenų raštingumo kėlimas, kariuomenės poreikiams reikalingų kelių, ryšių, automobilių priežiūra, aprūpinimu maistu, kuru ir t.t. Tiesa, keičiantis politinėms aplinkybėms ir sovietinei karinei doktrinai klausimų, priskirtinų sovietinės Lietuvos valdžios kompetencijai spektras kiek keitėsi ir koregavosi. Tačiau nepaisant pokyčių, visa tai reikalavo didžiulių sovietinės Lietuvos resursų panaudojimo. SSRS Gynybos ministerija nustatydavo planus keletui metų į priekį kokiais kiekiais sovietinės respublikos turėdavo tiekti savo resursus kariniams tikslams. Ruošdama mobilizacinio pajėgumo perspektyvinius planus sovietinė vietos valdžia turėjo numatyti

ir tiesioginių tiekimų SSRS Gynybos ministerijai bei KGB apimtis, numatyti karinės produkcijos gamybai būtinus tiekimus. Vienas iš mobilizacinio rezervo šaltinių buvo liaudies ūkio įmonėms priklausę automobiliai ir traktoriai, kelių statybos, krovininė technika ir karinio tipo auto įmonės. Kiekvienai įmonei ar organizacijai buvo nustatyta tam tikra auto technikos, būtinos paruošti mobilizaciniam rezervui, kvota. Transportas turėjo būti mobilizuojamas be apribojimų, iš kolūkių ir visuomeninių organizacijų - 50 proc., kitose įmonėse ir organizacijose - 25-45 proc. transporto priemonių.

Pabaltijo karinės apygardos reikalavimai priklausė nuo karinių dalinių išsidėstymo ir jiems keliamų užduočių. Todėl vienas svarbiausių kariuomenės reikšmingų objektų bet kurioje šalyje buvo tvarkingi keliai ir tiltai. Jie būtini karinių dalinių ir karinės technikos, ginkluotės sklandžiam, nenutrūkstamam perdislokavimui, kas buvo ypač svarbu kilus karo grėsmei. Tiesiant kelius ir tiltus prioritetingai reikšmę turėjo pasirengimams galimiems karo veiksams. Dėl to keliai bei tiltai buvo aktualūs ne tik permetant kariuomenę, bet ir išvažiavimui iš pagrindinių kelių į natūralias slėptuves - miškus, upių slėnius ir pan. Būtent tuo metu buvo padaryta ir viena pagrindinių išvadų, kuri turėjo įtakos kur kas vėlesniu laikotarpiu: „kariuomenės permetimo ir karinių krovinių pervežimo automobiline transportu sąlygos iškelia neatidėliotinas uždotes statyti, plėsti ir remontuoti egzistuojančius kelius ir tiltus” .

Karinė vadovybė spręsdama kariuomenės aprūpinimo problemas, visų pirma stengėsi permesi jas vietinei valdžiai. Nors kariuomenės aprūpinimo pobūdis keičiantis karinei doktrinai ir modifikavosi, nepaisant to, karinės apygardos reikalavimų patenkinimas visada neišvengiamai buvo atliekamas naudojant vietos resursus ir civilių gyventojų sąskaita.

IV. ŠAUKIMAI Į SOVIETINĘ KARIUOMENĘ

Pagrindiniai resursai būtini kariuomenės egzistavimui, svarbesni už žemės sklypus, patalpas, kelius ar automobilius yra žmonės. Visoje Sovietų Sąjungos kariuomenėje skirtingais laikotarpiais vienu metu tarnavo apie keturis milijonus kariškių. Iškart po Lietuvos okupacijos Sovietinė valdžia pradėjo kurti mobilizacinę sistemą pasitelkdama tam vietos žmonių resursus.

Šaukimas į sovietinę armiją kiekvienais metais Lietuvoje paliesdavo dešimtis tūkstančių jaunuolių. 1950 m. pavasarį buvo numatyta pašaukti 24 280, o rudenį - 6197 jaunuolius (gimusius 1928-1930 m.). 1951 m. į karinius dalinius išsiųsta 26 380 jaunuolių. Mobilizacijos į sovietinę armiją principų kaita tiesiogiai priklausė nuo sovietinės ideologijos ir politinių veiksmų. Per visą sovietinės okupacijos laikotarpį iki devintojo dešimtmečio, aukštojo mokslo studentai į kariuomenę nebuvo šaukiami. Taip pat į karinę tarnybą nebuvo šaukiami ir asmenys neįgiję vidurinio išsilavinimo

(išskyrus laikotarpį nuo 1961 m., kuomet vidurinių bei profesinių techninių mokyklų jaunuoliai, sulaukę šaukiamojo amžiaus, nuo karo prievolės atleidžiami nebuvo). SSRS KP ir SSRS MT 1984 m. priimtas įstatymas nutraukė atleidimą nuo karo tarnybos jaunuoliams, įstojusiems ar studijuojantiems aukštosiose mokslo įstaigose, vidurinėse jūros mokyklose, upių ir arktinėse, pilietinės aviacijos mokyklose, žuvies pramonės technikuose, VRM gaisrinėse, aukštosiose mokyklose ir technikuose. Atleidimas nuo karo prievolės metams buvo taikomas tik šaukiamojo amžiaus asmenims, baigusiems profesines technikos mokyklas ir pagal paskyrimą nukreiptiems dirbti į įmones, įstaigas ir ministerijos organizacijas. Sovietinė vyriausybė savo nutarimais siaurindama arba išplėsdama šaukiamųjų asmenų kategorijas, galėjo atsižvelgdama į karinės doktrinos pokyčius ir liaudies ūkio ypatybes koreguoti karo prievolinkių skaičių. Iš turimų duomenų matyti, kad nuo šeštojo - septintojo dešimtmečių iki pat devintojo dešimtmečio pabaigos, šaukiamųjų į tarnybą sovietinėje armijoje skaičius nuolat augo (1971 m. į kariuomenę turėjo būti pašaukta 292 000 jaunuolių, nepatekusių į liaudies ūkio rezervą, o 1973 m. iš viso pašaukta 369 000 jaunuolių).